

Muhtelefü'r-rivâye ve İlişkili Bazı Eserlerin Nüshalarına Dair Bir İnceleme

Öz: İslam hukukunun çoğulcu karakterinin en belirgin görüldüğü *ihtilâf* ya da *hilâf* edebiyatının İslam tarihi boyunca hukuk eğitiminde önemli bir yer tuttuğu bilinmektedir. Fakihlerin görüşlerinin bir arada verildiği ve görüş ayrılıklarının arkasında yatan gerekçelerin bazen kısaca ya da detaylı olarak ele alındığı bazen de sadece ihtilafların sayıldığı bu edebi türün pek çok şekli mevcuttur. Hanefi mezhebinde özel bir usul olarak gelişen bir türün çok yaygın bir kabule mazhar olduğu bilinmektedir. Nesefî'nin *el-Manzûme'si* ile başlayan bu türün en önemli temsilcilerinden biri Üsmendi'nin *Muhtelefü'r-rivâye* adlı çalışmasıdır. Bu çalışma her ne kadar Ebü'l-Leys es-Semerkindi'nin *Muhtelef* adıyla bilinen bir esere dayandığı söylene de aslında o Nesefî'nin *el-Manzûme'si* ye kendi yazdığı şerhin geliştirilmiş ve tertibi değiştirilmiş bir versiyonudur. Bu eser, kaynağı olan *Hasru'l-mesâil*'i unutturacak kadar meşhur olmuştur. Günümüze ulaşan bu ve bununla ilişkili yazma nüshalara ilişkin bir incelemede *Muhtelefü'r-rivâye*'nin iki versiyonuna ulaşılmıştır. Ayrıca bu eserle karıştırılan başka yazma nüshalara ilişkin yapılan inceleme neticesinde söz konusu eserlerin birbirleriyle ilişkisi bu yazıda ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Muhtelef, Muhtelefü'r-rivaye, Manzume, ihtilaf, hilaf, Semerkandi, Nesefî, Üsmendi.

An Examination of The Survived Manuscripts Mukhtalaf ar-Riwaya and Associated Works

Abstract: Dispute among the jurists within a school of law or within the jurists in general i.e. irrespective of the schools, has been a part of legal literature throughout the history of Islamic law since its inception as well as today. Although there have been various sometimes incompatible reasons of dealing with legal disputes, two reasons seem to come forward. Firstly, legal disputes allow the students of Islamic law and its masters opportunity to have overarching view of Islamic law in order to take positions independent of school reasoning or tradition. The other reason of interest in legal disputes was born out of the polemical atmosphere of medieval legal discourse. The dominance of the schools of law on the legal profession created a kind of competition among the various schools in order to win the hearts hence support of the people as well as the rulers. In this world, the Hanafi school of law developed its own way of presenting legal disputes among various jurists both within and outside the school.

Keywords: Mukhtalaf ar-riwaya, Mukhtalaf, Manzuma, ikhtilaf, khilaf, Samarqandi, Nasafi, Usmandi

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı; e-mail: mbedir@istanbul.edu.tr.

ATIF: Bedir, Murteza. "Muhtelefü'r-rivâye ve İlişkili Bazı Eserlerin Nüshalarına Dair Bir İnceleme". *Tabkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 4/1 (Haziran/June 2021): 1-31.

Geliş Tarihi: 26.04.2021 Kabul Tarihi: 20.06.2021 DOI: 10.5281/zenodo.5008262 ORCID: orcid.org/ 0000-0003-4692-5781.

Fıkıh, ilk ortaya çıktığı andan itibaren ihtilaf (görüş ayrılığı) ile anılmaya başlanmıştır. İslami gelenekte Peygamberimize bir hadis olarak nispet edilen¹ “اختلاف أمّتي رحمة” yani “Ümmetimin ihtilafı rahmettir” sözünün ilim ehli arasında furu-ı fıkıh ihtilafları için söylenildiği kabul edilir. Kitâb-Sünnet-İcma dışında kalan alanda içtihat meşru görüldüğü ve içtihadın bir şer’i-ameli meselede zann-ı galiple (baskın kanaat, yorum) görüş oluşturma olarak kabul edildiği için fıkıh uzmanlarının (fukahâ) ihtilafı sahabe çağından beri meşru sayılmaktadır. Kuşkusuz her görüş ayrılığı gibi fıkıh ihtilafları da zaman zaman tabii olarak çok ileri düzey gerilimlere neden olabilmektedir ama genel olarak İslam düşünce geleneğinde fikhi görüş ayrılıkları rahatlıkla kabul edilen/hoşgörü ile karşılanan bir olgudur. Diğer yandan usûlü’-dîn yani dinin esasları konusunda daha çok şer’i kabullere dayanılıp daha az yoruma yer verilirken, fıkıhın fûru meselelerini çözümlmek için nasların manasında ve maksadında gizli manaların keşfi, yani içtihat yoluyla hükümlerinin tespiti esas olup bu nedenle yorum, fikhi etkinliğin odağını teşkil etmektedir. Böylece nasların vazettiği hükümlerin içine ve arka planına bakmak, onlarda mevcut gizli manaları keşfetmek, ister istemez yoğun bir yorum faaliyeti gerektirmekte ve bu da ihtilafları yani fakihlerin farklı farklı sonuçlara ulaşmasını mümkün ve hatta kaçınılmaz kılmaktadır.

Fıkıh tarihinde ilk ihtilaf kitapları 2./8. yüzyılda fıkıh telifinin başladığı çağa kadar gider; Ebu Yusuf’un *İhtilâfî Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leyla* adlı eseri ile *er-Redd alâ Siyeri’l-Evzâ’î* ve Şeybânî’nin *el-Hucce ‘ala Ehli’l-Medine’si* ilk ihtilaf metinleridir. Ayrıca Evzâ’î’nin *Kitabü’s-Siyer’i*, Şeybânî’nin *Kitâbü’l-Asl’ı*, Şafii’nin *el-Ümm’ü* ve daha pek çok 2./8. yüzyıl fakihinin yazıları da ihtilafları içermektedir. Özellikle *el-Ümm’ün* sonuna eklenen birçok ihtilaf risalesi de fıkıh ihtilaflarını içeren ilk örnekler arasında görülebilir.²

İhtilâfî’l-fukahâ/ulemâ edebiyatı daha sonra hem genişleyip hem de gelişmiştir. Hemen hemen aynı çağda yaşayan Mervezî (ö. 294/906), Taberî (ö. 310/923), İbnü’l-Münzir (ö. 318/930), Tahâvî (ö. 321/933) ve daha pek çoklarının İslam’ın ilk 3-4 yüzyılındaki fikhi ihtilafları derleyen çalışmaları türün daha gelişmiş önemli örnekleridir. Bu çalışmaların ilk örnekleri mezhep öncesi dönemi yansıtırken ikinci gruptakiler mezheplerin görüşlerinin olgunlaştığı dönemin ürünleri olup tüm

1 Hadis için bkz. Ebü’l-Fidâ İsmail b Muhammed el-Aclûnî, *Keşfü’l-bafâ ve müzâli’l-ilbâs ammâ iştebere mine’l-ehâdis ala elsineti’n-nâs* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-Arabî, 1351), no: 153.

2 İhtilaf ve hilaf edebiyatının gelişimi için bkz. Şükrü Özen, “Hilaf”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1998), 17/17/527-538.

Sünni fukaha arasındaki ihtilafları derlemek gibi bir amaç gütmüşlerdir. Bunların yanında özellikle mezheplerin yerleşmesinden ve İslam toplumlarının temel bir kurumu haline gelmesinden sonra mezhep-içi ihtilaflar da derlenmiş ve böylece gerek bir mezhebin kendi içindeki ihtilaflar gerekse mezhepler ve fakihler arası ihtilaflar bir arada ya da ayrı ayrı incelenir olmuştur.

Fıkhi ihtilaflar, (gerek belirli bir mezhebin kendi içindeki ihtilaflar gerekse mezhepler arası düzeydeki ihtilaflar) fıkıh tarihinde genellikle yeni ve değişen şartlara uyum stratejisinde fakihlere manevra alanı açan bir işlev görmüştür. Diğer yandan fıkhi ihtilafların mezheplerin fıkıh eğitiminde ileri aşama fıkıh uzmanlığı bağlamında önemli bir eğitsel işlev gördüğü de bir gerçektir. Fıkhi ihtilafların nedenlerine dair çokça çalışma yapılmış olsa da bunların oynadıkları işlevler maalesef yeterince incelenmemiştir. Özellikle mezhep, ulema sınıfı, toplum ve siyaset arasındaki ilişkiler gibi konuların ciddi araştırmalara konu edilmeyi hak eden bir potansiyele sahip olduğunda kuşku yoktur.

Hanefî mezhebinde ihtilaf edebiyatının gelişmiş örnekleri 4./10. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmıştır.³ Özellikle Doğu (Horasan/Mâveraünnehir) Hanefiliğinde farklı ihtilaf yazın türlerinin geliştiğini görüyoruz. Bu yazın türlerinden iki tanesine bu çalışmayı ilgilendirdiği için değineceğiz. Birinci türü Ebû Zeyd ed-Debûsî (430/1039) adına yayınlanan *Te'sisü'n-nazâir*⁴ adlı çalışmada görüyoruz. Bu çalışma aslında ihtilaf edebiyatının çok farklı bir türü olup bu çalışmanın kapsamına girmese de ihtilafların taraflarını belirlemede diğer türle mukayese imkanı verdiği için kısaca ele alınacaktır. Diğer tür ise Ebu Hafs Ömer en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) *el-Manzûme fi'l-Hilâfiyyât* adıyla bilinen eseriyle ortaya çıkmıştır.⁵ Bu eseri, yazarın kendisi şerh etmiş ve ardından Alâüddin el-Üsmendî (ö. 552/1157) onun tertibini değiştirerek daha çok *Muhtelefü'r-rivâye* olarak bilinen bir eser kaleme almıştır. Gerek Nesefî'nin şerhi gerekse Üsmendî'nin *Muhtelefü'r-rivâye*'sinin günümüze ulaşan nüshalarını incelediğimizde bunların tertibini değiştiren bazı tasarrufların anonim olarak yapıldığı anlaşılmaktadır.

3 Bu türün Hanefî Mezhebi'ndeki gelişimi için bkz. Hüseyin Sağlam, *Hanefî Fıkhında Hilâfiyyât ve Nesefî'nin Bilinmeyen bir Hilâfiyyât Eseri: Tenkitli Neşir ve Çeviri* (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019) özellikle Birinci Bölüm.

4 Bu eser *Te'sisü'n-nazar* adıyla basılmıştır. Bkz. Ebu Zeyd Abdullah (Ubeydullah) b. Muhammed b. Ömer b. İsa Debusi, *Te'sisü'n-nazar*, ed. Mustafa Muhammed Dımaşki (Beyrut: Dâru İbn Zeydun, ts.).

5 Ebu Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed Nesefî, *el-Manzûme fi'l-hilâfiyyât*, ed. Hasan Özer (Beyrut&İstanbul: Müessetü'r-Reyyan&Mektebetü'l-İrşad, 2010).

Te'sisü'n-nazâir, Debûsî'ye nispet edilse de yakın zamanlarda bu çalışmanın onun olmadığı ileri sürülmüştür. Şükrü Özen bu çalışmanın 5./11. yüzyılda yaşayan Ebu Cafer es-Sürmârî'ye ait olabileceğini söylemektedir.⁶ Ancak bu eserin günümüze ulaşan nüshalarının önemli bir bölümünde yazar olarak Ebü'l-Leys es-Semer-kandî (ö. 373/983) kaydedilmektedir. Bu eserin tüm nüshaları üzerine yapılan bir ön inceleme sonucunda Debûsî'ye nispet edilen nüshaların Ebü'l-Leys'e nispet edilenler üzerinde birtakım tasarruflarla geliştirilmiş nüshalar olduğu anlaşılmaktadır.⁷ *Te'sisü'n-nazâir*, fikhî ihtilafların tam bir dökümünü yapmak gayretinde değildir. Zaten eserin hareket noktası ihtilaflar değil ihtilafların dayandığı *asil*'lardır; *asil*, muhtemelen ihtilafın tarafı olan iki kişinin ihtilaflarının dayandığı 'tutarlılık arayışını yöneten ilke' manasına gelmektedir. Muhtemelen bu sebeple eser, bir ihtilaf kitabından çok ihtilafların dayandığı ilkesel pozisyonları ele alan usul-furu (*tahrîc-ü'l-furû ale'l-usûl*) edebiyatıyla daha çok kıyaslanmaktadır. Diğer yandan, içerdiği ihtilaflara rağmen, bu eser ihtilafü'l-fukahâ türü eserlerde genellikle gördüğümüz, "fıkıh bölümlerinin her bir başlığı altındaki ihtilafları sıralamak" gibi bir amaca sahip değildir. Bu yazı için *Te'sisü'n-nazâir*'i önemli kılan ise, eserde görüşleri verilen fakihler ve bunların sırası ve birleşimidir. *Te'sisü'n-nazâir*, ihtilafları şu başlıklar altında ve şu isimler arasında sıralamaktadır:

1. Ebu Hanife ile Sâhibeyn Arasındaki Hilâf;
2. Ebu Hanife ve Ebu Yusuf ile Muhammed Arasındaki Hilâf;
3. Ebu Hanife ve Muhammed ile Ebu Yusuf Arasındaki Hilâf;
4. Ebu Yusuf ile Muhammed Arasındaki Hilâf;
5. Üç Ashabımız ile Züfer Arasındaki Hilâf;
6. Üç Ashabımız ile Malik b. Enes Arasındaki Hilâf;
7. Bizimle İbn Ebî Leyla Arasındaki Hilâf;
8. Bizimle İmam Şafi'î Arasındaki Hilâf;
9. Birtakım Meselelerin Üzerine Oturduğu Çeşitli İlkeler.

6 Şükrü Özen, "Te'sisü'n-nazair", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)* (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2011).

7 Eserin tüm nüshalarına ilişkin halihazırda yürüttüğüm inceleme ve eserin yeni bir tenkitli neşrine dönük hazırlamakta olduğum çalışma tamamlandığında bu konuda daha iyi bir kanaat oluşturma imkanı olacaktır.

Sonuncu maddeyi çeşitli ihtilaflar olarak değerlendirirsek aslında sekiz taraf belirlenmiş durumdadır. Burada dikkat çeken önemli bir olgu bu eserde 4./10. yüzyıl sonrası ihtilaf kitaplarında görmeye alışık olmadığımız şekilde 7. maddede Kufe'nin meşhur fakihî İbn Ebî Leyla'ya da yer verilmiş olmasıdır. İbn Ebî Leyla başlangıçta Hanefî ihtilaf edebiyatında görüşlerine yer verilen biri olsa da belirli bir tarihten sonra hele de sistematik bir biçimde kendisine atıfta bulunulan biri değildir. Bu olgu *Tê'sîsü'n-nazâir*'in 5./11. yüzyıla ait olduğu iddiasını ihtiyatla karşılamayı gerektirmektedir. Eğer müellifin özel bir ilgisi yoksa İbn Ebî Leyla'nın isminin ihtilaf tarafı olarak zikredilmesi bu eserin daha erken bir döneme ait olduğunun bir işareti olarak yorumlanabilir. Her durumda şu anki bilgimize göre Nesefî'nin ihtilafları mezhep-içi ve mezhepler arası ikili birleşimlerle sunma şeklindeki formülün ilhamını *Tê'sîsü'n-nezâir*'den aldığı söylenebilir.

Ebu Hafs Ömer Nesefî'nin *el-Manzûme fi'l-Hilâfiyyât* adlı eseri, fıkıh konularının tümünü kuşatmayı hedefleyen gerçek bir ihtilaf eseridir ve bu çalışmada ihtilaflar şu 10 başlıkta (bâb) ve şu taraflar arasında kaydedilir:

1. Ebu Hanife'nin İki Ashâbına Aykırı Görüşü
2. Ebu Yusuf'un İki Ashâbına Aykırı Görüşü
3. Muhammed'in İki Ashâbına Aykırı Görüşü
4. -Muhammed'in Görüşünün Olmadığı Durumda- Ebu Hanife'nin Ebu Yusuf'a Aykırı Görüşü
5. -Ebu Yusuf'un Görüşünün Olmadığı Durumda- Ebu Hanife'nin Muhammed'e Aykırı Görüşü
6. -Ebu Hanife'nin Görüşünün Olmadığı Bir Durumda- Ebu Yusuf'un Muhammed'e Aykırı Görüşü
7. Üç İmamın Ayrı Görüşe Sahip Olduğu Durumlar
8. Züfer'in Üç İmamızdan Ayrıldığı Meseleler
9. Şafii'nin Ashâbımızdan Farklı Düşündüğü Meseleler
10. Malik'in [Ashâbımızdan Farklı] Cevapları

Bu on başlığın (bâb) altında 54 fıkıh bölümü (kitâb) -ihtilaf mevcutsa- sıralanmaktadır. Yani her bir bâbın altında tüm fıkıh bölümleri (kitaplar) tekrar edilmekte ve ilgili bölümde eğer mevcutsa ihtilaflar zikredilmektedir. Mesela birinci bâbda

Ebu Hanife'nin iki öğrencisinden ayrıldığı görüşler namaz-zekat-oruç-hac....-kerahiye gibi 54 fıkıh bölümünde verilmekte ardından Ebu Yusuf'un Ebu Hanife-Şeybânî'den ayrıldığı görüşleri aynı bölümler tekrar edilerek sıralanmaktadır. Böylece teorik olarak $10 \times 54 = 540$ başlık açılmış olmaktadır (Ancak gerçekte her teorik başlık altında mesele bulanmadığı için fiilen 300 civarında başlık açılmıştır). Nesefî daha sonra bu manzum metnini delilleri ekleyerek şerh etmiş ve ona da *Hasru'l-mesâil ve kasru'd-delâil* adını vermiştir.

Üsmendî *Muhtelefü'r-rivâye*'sinde Nesefî'nin *el-Manzûme*'de ve şerhi *Hasru'l-mesâil*'de izlediği 10 bâb-54 kitâb birleşimini değiştirmeye karar vermiş ve 54 bölüm (kitâb) altında 10 bâbı tekrar etmeyi tercih etmiştir. Buna göre yine teorik olarak $54 \times 10 = 540$ başlık ortaya çıkmıştır.

Yukarıda söylendiği üzere *Hasru'l-mesâil* ve *Muhtelefü'r-rivâye* adlı eserlerin konu sırasını değiştiren daha başka bazı tasarruflar da bulunmaktadır. Diğer yandan *Muhtelefü'r-rivâye*'nin yazarıyla ilgili bir kafa karışıklığı da mevcuttur. *Muhtelefü'r-rivâye*'nin matbu versiyonu Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin ve Üsmendî'nin adıyla yayınlanmıştır. Bu eseri yayınlayan muhakkik yayınladığı eserin orijinalinin Ebü'l-Leys'e ait olduğunu ama Üsmendî'nin üzerinde tasarruflarda bulunduğunu iddia etmektedir. Ayrıca dipnotlarda Ebü'l-Leys'in orijinal metnine ait olduğunu düşündüğü birtakım karşılaştırmaları çeşitli kaynaklardan yaptığı alıntılarla ispat etme gayretine girmiştir.

Aşağıda dünya kütüphanelerinden ulaşılan yaklaşık 64 nüsha üzerine yapılan bir inceleme ile hem eserlerin yazarlarına hem de eserlerin birbiriyle olan ilişkisine bir ışık tutulacaktır. Öncelikle *Te'sîsü'n-nazâir*'i dışarda bırakırsak, *Muhtelefü'r-rivâye*'nin Ebü'l-Leys'e nispeti meselesiyle başlayalım.

I. Ebü'l-Leys ve *Muhtelefü'l-ashâb*/*Muhtelef beyne'l-ashâb* adlı Eser

Ebü'l-Leys es-Semerkandî'ye gelenek içinde *Muhtelefü'r-rivâye* adıyla bir eser atfedilmektedir. Bu atıfların en eskisi Ali b. Yahya ez-Zendevistî'nin (ö. 400 civarı) *Nazmü'l-fikh*'inde mevcuttur.⁸ Burhaneddin el-Buharî'nin (ö. 570/1173-4) *el-Mubitü'l-Burhanî*'sinde de bu esere atıf yapmaktadır.⁹ Diğer yandan yazma eser kütüp-

8 Ali b. Yahya Zendevisti, *Nazmü'l-fikh*, 2884, vr. 19a. Bu atıf için Azat Sarsanbayev'e teşekkür ederim.

9 Burhaneddin Mahmud b. Sadruşşeria b. Maze el-Buhari, *el-Mubitü'l-Burhani*, ed. Nuaym E.N. Ahmed (Karaçi: İdaretü'l-Kur'ân ve'l-Ulumi'l-İslâmiyye, 1424), I/359.

hanelerinde *Muhtelefü'r-rivâye* adıyla bilinen ve bazen Ebü'l-Leys'e ama daha çok Alâüddin Muhammed b. Abdülhamid es-Semerkindî el-Üsmendî'ye nispet edilen bir başka eserin pek çok nüshası mevcuttur. Benzer içeriğe sahip Ömer en-Nesefî'nin *el-Manzûme fi'l-Hilâfiyyât*'ının kendi şerhi *Hasru'l-mesâil ve kasru'd-delâil* de zaman zaman *Muhtelefü'r-rivâye* adıyla kaydedilmiştir. Başta Türkiye yazma kütüphanelerinde olmak üzere Hanefi mezhep mensuplarının bulunduğu coğrafyalarda ve ayrıca Batı Avrupa ve Kuzey Amerika kütüphanelerinde onlarca nüsha bir şekilde benzer içeriklere sahip oldukları için gerek geçmişte ve gerekse günümüzde karıştırılmış görünmektedir. Fuat Sezgin, Ebü'l-Leys'in *Muhtelefü'r-rivâye* adlı bir eserinin olduğunu söyledikten sonra bu eserin günümüze iki farklı şekliyle ulaştığını belirtir. Bunlardan birinin Ebü'l-Leys'in orijinal metni olduğunu, diğerinin ise Ebü'l-Leys'in bu eserin Alâüddin Üsmendî tarafından yeniden düzenlenen bir versiyonu olduğunu belirtir. Beyazıt Devlet Kütüphanesi no: 2167'de kayıtlı eseri birinci versiyonun tek örneği olarak kaydederken, diğerine daha fazla nüsha saymıştır.¹⁰ Doğrusu Ebü'l-Leys'in orijinal metni olduğu düşünülen iki nüsha, Sezgin'in de söylediği gibi, günümüze ulaşmıştır ancak bunun Üsmendî'ye nispet edilen *Muhtelefü'r-rivâye* ile bir ilişkisinin olmadığı aşağıda gösterilecektir. Ebü'l-Leys'in eserinin mevcut iki nüshası şunlardır:

1. Beyazıt Devlet 2167. Günümüze ulaşan en eski nüshadır. Zahriyesinde kitabın adı *Kitâbü'l-Muhtelef fi'l-fikh* olarak kaydedilmiştir. Ferağ kaydından sonra eklenen bir notta kitabın adı şöyle kaydedilmiştir: *Kitâbü'l-Muhtelef min tasnîfi fakîh Ebi'l-Leys es-Semerkindî beyne Ashâbi Ebî Hanife*. Zahriyesinde yazarı da belirtilmiştir: Fakîh Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkindî. Ferağ kaydında istinsah tarihi ve yeri şöyledir: 12 Cemaziyelevvel 457/21 Nisan 1065 Cuma günü, Isfahan. Varak sayısı 200'dür.

2. Topkapı Sarayı III. Ahmed 1197'de kayıtlı ikinci nüshanın zahriyesinde kitabın adı *Kitâbü'l-Muhtelef beyne'l-ashâb fi'l-fikh* şeklinde kaydedilmiş yazarı da eklenmiştir: Ebü'l-Leys es-Semerkindî. Ferağ kaydındaki istinsah tarihi ise 754/1353-1354'tür.

Bu metin, *el-Manzûme* ya da *Muhtelefü'r-rivâye*'deki tertibi (10:54 ya da 54:10 biçiminde konuları düzenleme yöntemi) izlemediği gibi ele alınan meselelerdeki ihtilafa taraf olan fıkıh otoriteleri de bu eserde aynı değildir. Dahası, Ebü'l-Leys'in başlıkları standart bir fıkıh metninde izlenen fıkıh bölümleri (kitâb) sırasını izle-

10 Fuat Sezgin, *Târibu't-Türâsi'l-Arabî*, çev. Mahmud Fehmi Hicazi (Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Su'ud el-İslamiyye, 1991), 3/107.

mektedir. Dikkat çeken bir husus, Ebü'l-Leys'in metninde bu bölümlerin sayısı 54 olmayıp 47'dir. Bölüm alt başlıkları da ihtilaf sahiplerine göre değil de yine fıkıh kitaplarından gördüğümüz şekilde konu açısından alt-başlıklara ayrılmıştır. Bölüm altına alınan meseleler de Üsmendî'nin *Muhtelefü'r-rivâye* meseleleriyle aynı içerikte değildir. Ebü'l-Leys'in metni görüldüğü kadarıyla Hanefi mezhebi içindeki ihtilafları erken Hanefi kaynaklara referansla tespit etmeyi amaçlayan bir metindir. Ana amacı mezhep otoritelerinden (*ashâb*) üçünün görüşlerini ve ihtilaflarını tespit etmektir. Bunun yanında İmam Züfer'in görüşlerini de zaman zaman zikreder. Ayrıca mezhep dışından İmam Şafii'nin görüşlerine de kısmen değinir. İlave olarak kendi Belh çevresindeki fakihlerden ve erken Hanefi otoritelerinden de nakiller yapmaktadır. Ancak bu son değiniler yukarıdaki *Muhtelefü'r-rivâye* metinlerinde olduğu gibi sistematik olmayıp tipik bir Hanefi furu' kitabında olduğu kadardır. Bu sebeple olsa gerek Ebü'l-Leys'in kitabı gelenekte *Muhtelefü'l-ashâb* olarak da bilinmektedir; yani Ebu Hanife öğrencileri arasındaki ihtilafları kaydeden bir eser.

Sonuç olarak Sezgin'in iddia ettiği gibi *Muhtelefü'r-rivâye*'nin farklı versiyonları olduğu doğrudur; aşağıda buna değineceğiz. Ama kendisinin not ettiği Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ndeki nüshanın ve diğer nüshanın da gösterdiği gibi Ebü'l-Leys'in *Muhtelef* adını taşıyan eserinin *Muhtelefü'r-rivâye* ile bir alakası yoktur. Muhtemelen bu yanlış, *Muhtelefü'r-rivâye*'yi tahkik eden kişiyi de hatalı bir sonuca yönlendirmiştir; çünkü o *Muhtelefü'r-rivâye*'nin Üsmendî'nin tasarrufuyla günümüze ulaştığını kabul ettikten sonra orijinal *Muhtelefü'r-rivâye*'yi tespit edebileceğini düşünmüş ve birtakım alıntılarla bunu göstermeye çalışmıştır. Ancak daha önce de söylendiği gibi bu eserin Ebü'l-Leys'le alakası isim karışmasından kaynaklanmış görünüyor. Aşağıda bu karışıklığı giderecek verileri sunacağız. Burada Ebü'l-Leys'e ait olan eserin bilinen iki nüsha ile günümüze ulaştığı için yeterince tanınmadığını varsayabiliriz; muhtemelen Üsmendî'nin *Muhtelefü'r-rivâye*'sinin ona dayalı olduğu bilgisi yazma eser kütüphane kayıtlarında teyit edilmeden tekrar edilmiştir. Üstelik Üsmendî kitabının girişinde kendisinden önceki bir eserin tertibini (konu dizimini) değiştirerek eserini yazdığını söylediği için bunun Ebü'l-Leys'in *Muhtelefü'l-ashâb*'ı olduğu zannedilmiş olmalıdır. Kuşkusuz bir Hanefi ihtilaf kitabı olarak Ebü'l-Leys'in *Muhtelefü'l-ashâb*'ı Üsmendî'nin ya da Nesefî'nin kaynakları arasında yer almış olmalıdır. Ancak bunların birbirleriyle organik bir ilişkisinin olmadığı açıktır; konu tertibi açısından bir süreklilik göstermemektedirler. Sadece meselelerin büyük ölçüde örtüşmesinden söz edilebilir ki bu zaten herhangi bir furû-ı fıkıh ihtilâf kitabında görülebilecek tabii bir olgudur.

II. Neseî, *el-Manzûme*

Yukarıda görüldüğü üzere Ömer Neseî'nin *el-Manzûme fi'l-Hilâfiyyât*'ında 10 ana başlık (bâb) altında 54 fıkıh alt başlığı (kitâb, bölüm) tekrar etmektedir. *Te'sîsü'n-nazâir*'i saymazsak, Neseî'nin, ihtilafları bu şekilde (10 bâb+54 kitâb formülünü kastediyorum) ikili taraflar arasında sunan yöntemin mucidi olduğunu söyleyebiliriz. Kuşkusuz burada *Te'sîsü'n-nazâir*'in birleşimleri ile kıyaslanan bir yönü mevcuttur ama benzerlik sadece bununla sınırlıdır, yani tarafların birleşimiyle (bkz. Tablo 1). Bunun dışında fıkıh bölümlerinin 10 ana başlık altında *tekrar eden şekilde* sıralanması açısından bakarsak, *Te'sîsü'n-nazâir* ile *Manzûme* arasında bir benzerlik mevcut değildir.

Tablo 1.

Te'sîsü'n-nazâir ile *Manzûme* başlıkları

<i>Te'sîsü'n-nazâir</i>	<i>el-Manzûme</i>
1. Ebu Hanife ile Sâhibeyn	1. Ebu Hanife ile Sâhibeyn
2. Ebu Hanife-Ebu Yusuf ile Muhammed	2. Ebu Yusuf ile Diğer İki
3. Ebu Hanife-Muhammed ile Ebu Yusuf	3. Muhammed ve Diğer İki
4. Ebu Yusuf ile Muhammed	4. Ebu Hanife ile Ebu Yusuf-Muhammed Yok
5. Üç Ashâbımız ile Züfer	5. Ebu Hanife ile Muhammed-Ebu Yusuf Yok
6. Üç Ashâbımız ile Mâlik b. Enes	6. Ebu Yusuf ile Muhammed - -Ebu Hanife Yok
7. Üç İmamımızla İbn Ebî Leyla	7. Üç İmam Ayrı Ayrı
8. Bizimle İmam Şafî	8. Züfer ile Üç İmamız
9. Çeşitli	9. Şafî ile Ashâbımız
	10. Mâlik'in [Ashâbımızdan Farklı] Cevapları

Tabloda görüldüğü gibi *Te'sîsü'n-nazâir*'in 7 birleşimi *Manzûme*'de mevcuttur. Sadece 7. sıradaki İbn Ebî Leyla ile Hanefi imamlar arasındaki ihtilaf *Manzûme*'de yoktur. Son sıradaki ise zaten diğerleri gibi iki taraf arasındaki bir ihtilaf değildir. *Manzûme*'de ilave olarak üç tane daha birleşim yapılmıştır.

III. *Hasru'l-mesâil ve kasru'd-delâil*

Ebu Hafs Ömer en-Neseî'nin *el-Manzûme fi'l-Hilâfiyyât*'ına kendi yazdığı şerh olan *Hasru'l-mesâil ve kasru'd-delâil* yukarıda da söylediğimiz gibi yazma kütüphanelerinde bazen *Muhtelefü'r-rivâye* ile karıştırılmış ve bazı kayıtlarda Üsmendî'ye ait

sanılmıştır. Ancak tüm mevcut nüshalarında bulunan mukaddimesinde de açıkça belirtildiği gibi bu eser Necmeddin Ebu Hafs Ömer en-Nesefî'ye aittir. Mukaddimede şöyle diyor:

الحمد لله الذي شرفنا بخدمة العلم وأهله ورغبنا في طلبه وحمله والصلاة على رسوله المصطفى محمد الذي جعله قدوةً للمؤمنين ورحمةً للعالمين وعلى آله وأصحابه بحار العلم وجبال الحلم. قال الشيخ الإمام الزاهد نجم الدين أبو حفص عمر بن محمد بن أحمد النسفي رحمه الله: ولما من الله عليّ بتسهيل تصانيف سارت في البلاد وطارت في الأغوار والأنجاد وراقت الكبراء والأمجاد وكان فيها نظم الخلافيات مفردة عن النكات أحب كبراء الزمان وفرسان الميدان أن أخرج لهذا الكتاب تلوّاً لا يكون عن الدلائل خلواً تميماً للفائدة وتعميماً للعائدة فتوخيّت مسرّتهم وتحرّيت محبّتهم وشرعت فيه مستعينا بالله ومستخيراً. وكفى به هادياً ونصييراً. ووسمته بكتاب حصر المسائل وقصر الدلائل. وهذا مشرع الكتاب وفهرسة الأبواب.

Görüldüğü gibi bu mukaddimede eserin *Manzûme* şerhi olduğu ve bizzat müellifin kendi eserine şerh yazdığı ifade edilmektedir. Ancak bu eserin nüshaları incelediğinde iki versiyonu olduğu görülmüştür. Bunlara *Hasr I* ve *Hasr II* adını vereceğim.

Hasr I

Bu eser, İmâd Kadri el-İyâzî'nin tahkikiyle neşredilmiştir.¹¹ Bu neşirde de söylendiği gibi metin Ebu Hafs Ömer Nesefî'nin kendi yazdığı *el-Manzûme fi'l-Hilâfiyyât/Nazmü'l-Hilâfiyyât* adlı yukarıda gördüğümüz 10 bâb altında kurucu fıkıh figürlerinin belli başlılarının görüşleri 54 kitâb (bölüm) olarak zikredilmiştir. 10 bâb şeklindeki ikili birleşimleri kimin icat ettiğini tam olarak bilmiyoruz. Anlaşıldığı kadarıyla, Ebu Hafs en-Nesefî, ihtilafları bu şekilde sistematik olarak sunmayı ilk akıl eden kişi olabilir. Yukarıdaki mukaddimede belirttiğine göre Nesefî manzum eserinin yaygın kabul görmesinden çok memnun olmuştur. Ancak manzum eserde o sadece ihtilafları saymakla yetinmiş ihtilafların dayandığı ilke ve gerekçelere (*nikât*) değinmemiştir. Eserin kabul görmesi üzerine dostları ondan bunların arkasında yatan gerekçelere, inceliklere de kısaca işaret eden bir eser yazmasını istemiş-

11 Ömer b Muhammed b. Ahmed Ebu Hafs en-Nesefî, *Hasru'l-mesail ve kasru'd-delail*, thk. İmâd Kadri el-İyâzî (İstanbul: Mektebetü Dari'l-Fecr, 1441).

lerdir. Gerçekten de müellif bu şerhinde ihtilafların en can alıcı noktalarını vermek, delillere mümkün olduğunca öz bir biçimde değinmek gayretindedir. Şimdi *Hasr I*'in nüshalarına bakalım:

1. Laleli 1036: Zahriyesinde kitabın adı *Kitâbü Şerbu'l-Manzûme el-müsem-mâ bi-Hasri'l-mesâil ve kasri'd-delâil*, yazarı da *Manzûme* müellifinin kendisi olarak belirtilmiştir. Ferağ kaydından istinsah tarihi 04.06.626/30.04.1229'dur (günü Çarşamba olarak kaydedildiği için Cemaziyelahir'in 6'sı olmalıdır). Bu nüshada *Manzûme* metni kaydedilmemiştir.

2. Yeni Cami 410: Zahriyesinde adı *Kitâbü Hasru'l-mesâil ve kasru'd-delâil*, yazarı Ömer Nesefî olarak not edilmiştir. Yukarıdaki mukaddimenin son kısmı yer almaktadır, baş kısmı ise eksiktir. *Manzûme* kenarlarda not edilmiştir. Eser, 5. bâbın şüf'a kitâbında kesildiği için ferağ kaydı yoktur.

3. Feyzullah Efendi 720: Zahriyesinde adı *Kitâbü Hasru'l-mesâil ve kasru'd-delâil*, yazarı Ömer Nesefî olarak kaydedilmiştir. Ferağ kaydından istinsah tarihi 617 olarak yazılıdır. *Manzûme* metni başlarda bulunsa da her zaman kaydedilmiş değildir.

4. Feyzullah Efendi 721: Zahriyesinde adı *Kitâbü Hasru'l-mesâil ve kasru'd-delâil*, yazarı Ömer Nesefî olarak belirtilmiştir. İstinsah tarihi 612 olup *Manzûme* metni yoktur.

5. Ankara Adnan Ötüken İl Halk, Milli Kütüphane 1503: Yazar adı Nesefî olarak belirtilmiştir. "Şafii Bâbı"nın Gasb Kitâbı'nda bitmiş eksik bir nüshadır *Manzûme* içinde kayıtlı değildir.

6. Topkapı Koğuşlar 769: Bu, Nesefî'nin *Hasru'l-mesâ'il*'inden bazı bölümleri içeren bir kitaptır. Her bâbda ibadetler bölümü ile vasiyet, miras ve kerâhiye kitâbları seçilmiştir. "Şafii Bâbı"nda oruç bölümünün içinde bitiyor, yani sonundan eksik vardır. Müellifin mukaddimesinden önce son tasarrufu yapanın mukaddimesi vardır. İstinsah tarihi 1020 olup toplam 110 varaktır.

Hasr II

Bu metin *Hasr I*'in tertibini aşağıda göreceğimiz *Muhtelefü'r-rivâye I*'in tertibine çevirmiştir; onun dışında *Hasr I* ile aynıdır. Yani bu eseri düzenleyen kişi tıpkı aşağıdaki *Muhtelefü'r-rivâye I*'in müellifinin yaptığı gibi yapmış ve *Manzûme*'nin 10:54 (10 bâb:54 kitâb) şeklindeki sırasını 54:10 (54 kitâb:10 bâb) şeklinde değiştirmiştir. Dolayısıyla *Hasr II Muhtelefü'r-rivâye I*'den sonra ortaya çıkmış olmalıdır. *Hasr*

II'nin her ikisi de eksik iki nüshası mevcuttur; birinci nüsha sonundan ikinci nüsha ise başından eksiktir.

1. Şehit Ali Paşa 764: Bu nüsha *Şerhu'l-Manzûme el-müsemmâ bi-Hasri'l-mesâil ve kasri'd-delâil* olarak kaydedilmiştir. Mukaddimesinde de *Hasr* I'in mukaddimesi mevcuttur. Sonra *Manzûme*'nin giriş kısmı kaydedilmiş, ama sonrasında nazmın beyitleri kaydedilmemiştir. İçeriği *Hasr* I ile aynı olmakla beraber onun ve dolayısıyla *Manzûme*'nin sırasını değil de *Muhtelefü'r-rivâye* I'in sırasını takip etmektedir. Sonundan eksiktir; "Vasiyet Kitâbı"nın sonlarında bittiği için ferağ kaydı yoktur.

2. Timuriye 531: Bu nüsha vr. 11 b'ye kadar *Muhtelefü'r-rivâye* I'le aynıdır. 12a'da *Hasr* II başlamakta ve sonuna kadar böyle devam etmektedir. İlk 11 varakın mukaddimesinde tertip cümlesiyle birlikte *Muhtelefü'r-rivâye* I'in mukaddimesi mevcut olup *el-Manzûme* metni ise bulunmamaktadır. İstinsah tarihi 614/1217'dir.

IV. Üsmendî, *Muhtelefü'r-rivâye*

Genellikle *Muhtelefü'r-rivâye* adıyla kaydedilmiş aynı eserin farklı iki tertibine ait nüshalar mevcuttur. Bunlara *Muhtelefü'r-rivâye* I ve *Muhtelefü'r-rivâye* II adını vereceğim. Bu iki metin grubunun çoğunda bulunan mukaddime şöyle başlar:

الحمد لله المتعزز بذاته المتقدس بأسمائه وصفاته والصلوة على رسوله المؤيد بآياته
ومُعجزاته المُبلِّغ لأحكامه ورسالاته وعلى آله وأزواجه وذريّاته وأصحابه وبعد:...

Bundan sonra kitabın konu düzenine (tertibine) dair bilgiler yer alır. Bu noktada metinler iki gruba ayrılmaktadır. *Muhtelefü'r-rivâye* I'in nüshalarının çoğunun mukaddimesinde mukaddime şu şekilde devam ediyor:

"Ben ihtilafı rivayet (*muhtelefü'r-rivâye*) meselelerini yazmaya niyet ettim ve üstatlarımızdan birinin düzenlemesine göre imamların her birinin hilafını bir bâbda resmettim. Ancak o kitâbların tamamını her bir bâbın altına yerleştirmişti, ben **bâbların tümünü her bir kitâbın altına** aldım."

Bazı nüshalarda yukarıdaki ifade "üstatlarımızdan birinin yerine" "üstatlarımızdan bazılarının" ifadesi kullanılmakta ve devamında da "Ancak o kitâbların tamamını her bir bâbın altına yerleştirirken, ben..." yerine "Ancak onlar kitâbların tamamını her bir bâbın altına yerleştirirken ben..." şeklinde yer almaktadır.

Muhtelefü'r-rivâye II olarak adlandırdığım diğer bir grup nüshada aynı mukaddime hamdele-salvele ile başlıyor ama ilginç bir şekilde şöyle devam ediyor:

“Ben ihtilafı rivayet (*Muhtelefü'r-rivâye*) meselelerini yazmaya niyet ettim ve üstatlarımızdan birinin düzenlemesine göre imamların her birinin hilafını bir bâbda resmettim. Ancak o, bâbların tamamını her bir kitâbın altına yerleştirmişti, bense **kitâbların tümünü her bir bâbın altına aldım.**”

Görüldüğü gibi *Muhtelefü'r-rivâye* I nüshalarında müellif kendisinden önce birinin/birilerinin bu metni oluşturup belirli bir konu sıralaması ortaya koyduğunu belirtmekte ve kendisinin de bu şekilde yani imamların (mezhepte otorite kabul edilen kurucu isimlerin) ihtilaflarını 10'lu birleşimle sıralama fikrini benimsediğini ama konu sıralamasını değiştirdiğini söylüyor. *Muhtelefü'r-rivâye* I grubu bâbları kitâblar altına yerleştirirken *Muhtelefü'r-rivâye* II grubu kitâbları bâblar altına yerleştireceğini söylüyor. Buna göre *Muhtelefü'r-rivâye* I ve *Muhtelefü'r-rivâye* II metinlerindeki konu sıralaması şu şekildedir:

Fıkıh eserlerinin içinde yer alan bölüm başlıklarından -ki bunlar **kitâb** olarak adlandırılmaktadır- el-Hâkimü's-Şehid el-Mervezi'nin (ö. 334/945) *el-Muhtasarü'l-kâfi* adlı eserinden mülhem 54 bölüm başlığı (kitâb) altında yukarıda *el-Manzûme*'de gördüğümüz 10 bâb başlığı alt başlık olarak açılıyor. Namaz Kitâbı ile başlayarak her bir bölümün altında, uygulanabilir ise, 10 adet ikili birleşim bu şekilde tekrar ediyor. *Muhtelefü'r-rivâye* II grubunda ise *Manzûme* tarzında 10 bâbın her birinde eğer uygulanabilirse 54 kitâb tekrar ediyor.

V. *Muhtelefü'r-rivâye* I: 54 ana-bölüm (kitâb) altında yukarıdaki 10 ihtilaf alt-başlığı (bâb)

Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin yazar olarak gösterildiği ve Alaeddin el-Üsmendî'nin yeni bir düzenleme ile revize ettiği söylenen *Muhtelefü'r-rivâye* şu başlıkla neşredilmiştir: Ebü'l-Leys es-Semerkandî, *Muhtelefü'r-rivâye bi-rivâyeti ve tertîbi el-'Alâ' el-Âlim es-Semerkandî* (thk. Abdurrahman b. Mübarek el-Ferec, 4 cilt, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1426/2005.) Bu eser incelendiğinde hem mukaddime hem de iç düzenleme açısından *Muhtelefü'r-rivâye* I grubuna dahil olduğu anlaşılmaktadır. Muhakkik, bu eserin Türkiye'deki ve başka yerlerdeki nüshalarını inceledikten sonra, aslının Ebü'l-Leys es-Semerkandî'ye ait olduğu ama Alaeddin el-Üsmendî'nin düzenlemesinden geçtiği kanaatine varmıştır. Sanırım bu kanaat Fuad Sezgin'in

GAS'ta dile getirdiği yukarıdaki gözleme dayanmaktadır. Sezgin, Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin eserlerini verirken onun *Muhtelefü'r-rivâye* adlı bir eseri olduğunu ve bu eserin iki farklı rivayetle günümüze ulaştığını belirtmişti: Eski bir rivayet ile Alâüddin el-Âlim es-Semerkindî'nin rivayeti. Muhakkik incelediği nüshalardan sonra Ebü'l-Leys'in eserini Üsmendî'nin yeniden tertip ettiğini, ona bazı meseleler eklediğini ve delillerini geliştirdiğini düşünmektedir. Ancak Ebü'l-Leys'e ait olan asıl eserin nerede olduğu sorusuyla ilgilenmemiştir. Onun yerine başka kaynaklardan *Ebü'l-Leys'in Muhtelefü'r-rivâye/Muhtelefü'l-ashâb* (Bundan sonra sadece *Muhtelef* diyeceğim) adlı eserine yapılan bazı alıntılarla bu metni karşılaştırarak Üsmendî'nin onun eserini yeniden düzenlediğini iddia etmektedir. Hâlbuki yukarıda açıklandığı üzere F. Sezgin'in verdiği ipucu takip edilseydi Üsmendî'ye ait sayılan bu eserle Ebü'l-Leys'in *Muhtelef*'inin herhangi bir ilişkisinin olmadığı, içeriklerinin oldukça farklı olduğunu görülebilirdi.

Muhtelefü'r-rivâye I'nin şu ana kadar tespit edilen yazma nüshaları 38'dir. *Muhtelefü'r-rivâye* II'nin 16 nüshasını da eklediğimizde bu eserin Hanefi ihtilaf edebiyatının çok kullanılan bir örneği olduğunu söyleyebiliriz. Yukarıda alıntılanan mukaddimesindeki ifadeye göre Üsmendî bu eseri daha önce fıkıh ihtilaflarını derleyen bir başka eserin tertibini değiştirerek geliştirmiştir. Mukaddimedeki çoğu nüshada "üstatlarımızdan birilerinin yazdığı eser" şeklindeki ifadenin diğer bazı nüshalarda "üstatlarımızdan birinin yazdığı eser" şeklinde kaydedilmiştir. Muhtemelen doğru olan ikinci ifadedir; yukarıda gördüğümüz *Manzûme* ve şerhi *Hasru'l-mesâil*'in 10:54 şeklindeki konu tertibini Üsmendî'nin 54:10'a çevirmesi burada kastedilmektedir. 537/1142'de vefat eden Nesefî gibi Semerkandlı ve muhtemelen onun genç bir çağdaşı olan Üsmendî (ö. 552/1157) Nesefî'nin adını vermek istememiş ve onun yerine "üstatlarımızdan birinin" demeyi tercih etmiştir. Bazı nüshalarda Üsmendî'nin işaret ettiği kişinin Nesefî olduğu kenarda not edilmiştir. Ancak nüshaların çoğunda çoğul ifade yer aldığı için zamanla burada kastedilenin bir kişi olduğu unutulmuş gibidir. Üsmendî'nin konu sıralamasında Nesefî'nin icadı olan tarzı önemli bir değişikliğe uğrattığı açıktır. Ebü'l-Leys'in eseri ise yukarıda belirttiğimiz gibi 10:54 veya 54:10 şeklinde bir tarzla alakası yoktur.

Muhtelefü'r-rivâye I'nin ulaşılabilen nüshalarından 29 tanesinde istinsah tarihi mevcut olup aşağıda istinsah tarihi sırasına göre nüshalar verilmiştir. İstinsah tarihi olmayanlar sona eklenmiştir:

1. Arkeoloji Müzesi 635: 265 varak olan bu nüsha, sonundaki birkaç satırlık Malik bölümündeki eksiklik dışında tamdır ama ferağ kaydı yırtılan son sayfa-

dan kurtarılmış görünüyor. Zahriyesinde adı *Kitâbü'l-Muhtelef*, yazarı ise el-Âlim es-Semerkindî olarak belirtilmiştir. Mukaddimedede hamdele ve salvele var ama tertip cümlesi bulunmamaktadır. Elimizdeki istinsah tarihi en eski nüsha budur: 17 Rebiyülevvel 575/22 Ağustos 1179 Çarşamba.

2. Veliyyüddin Efendi 1563: 226 varak. Mukaddime mevcuttur. *Manzûme*'nin tamamı kenarda kaydedilmiştir. İstinsah tarihi muhtemelen 594/1197-1198'dir.

3. Fatih 2139: Baştan “Talak Kitâbı”nın sonuna kadar 243 varaktır. İki mukaddime mevcut olup birinci mukaddimedede *Manzûme* yazarı bu eserinin şöhret bulması üzerine ona delilleri eklemek için bir şerh yazdığını ve buna da *Hasru'l-mesâil* adını verdiğini söylüyor ve sonra bâblar altına kitapları yerleştirdiğini ve kitap sırasını da *el-Muhtasar el-Kâfi*'den aldığını söylüyor. Ardından *Manzûme* ve *Muhtelefü'r-rivâye* I'nın değil de *Muhtelefü'r-rivâye* II'nin mukaddimesini zikrettikten sonra onun tertibini takip eden bir eser geliyor. Öyle anlaşılıyor ki birinci mukaddime bu esere eklenmiştir. İstinsah tarihi olmayan bu nüshada *Manzûme* metni baştan birkaç varakta kenara yazılmıştır.

4. Fatih 2140: İkinci cilt olarak kayıtlıdır. Bir önceki nüshanın bıraktığı yerden devam ediyor ve tamamlıyor. Aynı müstensihin yazısı olmalıdır. İstinsah kaydı bu cildin sonunda verilmiştir: 621/1224-1225. Her iki ciltte de asıl nüshayla mukabele edildiği kaydedilmiştir. İkinci ciltte *Manzûme* kenarda kaydedilmiyor. Varak sayısı 270'tir.

5. Kastamonu 2216: Mukaddime tertip cümlesiyle mevcuttur. Mukaddime sayfasından sonra hac bölümüne kadar eksiktir. İstinsah yılı 624/1227 ve varak sayısı 218'dir.

6. Yazma Bağışlar 2288: Besmele-hamdele-salvele kısmı içinde, tertip cümlesi ise kenara sonradan eklenmiştir. Ekleyen kenara “bu kitabın aslı Ebü'l-Leys'in telifidir” notunu düşmüştür. İstinsah tarihi: 12 Şaban 624/28 Temmuz 1227. *Manzûme* metni yok, varak sayısı ise 307'dir.

7. Damad İbrahim 573: Mukaddime mevcut olup *Manzûme* metni de içinde yer alıyor. İstinsah tarihi muhtemelen 626/1228-1229 (826/1422-1423 da olabilir) olup varak sayısı 197'dir.

8. Yeni Cami 471: Mukaddime zahriyede yer alıyor; kitabın adı *Muhtelefü'r-rivâye* ve yazarı da 'Alâ el-Âlim es-Semerkindî olarak kaydedilmiştir. Aynı zamanda mukaddime kenara da kaydedilmiştir. Tertip cümlesi zahriyede “önceki bir üsta-

dımız” şeklinde iken mukaddimenin kenarına “önceki bazı üstatlarımız” şeklinde çoğul ifade mevcuttur. *Manzûme* içinde yok; varak sayısı 235’tir. İstinsah tarihi: 12 Rebülahir 630/26 Ocak 1233.

9. Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi 4254: Zahriyesinde kitabın adı *Muhtelefü’r-rivâye*, yazarı ise ‘Alâ’ al-Âlim es-Semerkindî olarak kaydedilmiştir. Kitabın 54:10 tertibine göre güzel bir fihristi mevcuttur. Mukaddime sayfası sonradan eklenmiştir. Zahriye’de *Manzûme* şerhi olduğu söylene de metin yoktur. Varak sayısı 303’tür. İstinsah tarihi: 17 Zilkade 638/30 Mayıs 1241 Perşembe günü.

10. Adana İl Halk Kütüphanesi (Milli Kütüphane, Ankara) 965: Zahriyede adı *Muhtelefü’r-rivâye şerhu’l-Manzûme* ve yazarı da Alaeddin es-Semerkindî olarak kaydedilmiştir. Mukaddime mevcut olup *Manzûme* metni kenarlarda birkaç sayfada kaydedilmiştir, çoğunda bulunmamaktadır. Varak sayısı 260 olup istinsah tarihi muhtemelen 640/1242-1243’tür.

11. Atıf Efendi 731: İlk sayfası sanki sonradan eklenmiştir; zahriyede eser adı *İhtilâfu’l-eimme* olarak verilmiş ama yazarı belirtilmemiştir. Mukaddime ve ilk satırlar sonradan eklenmiştir. *Manzûme* bir yere kadar mevcut olup sonrasında kesiliyor. Tertiple ilgili cümle ise yer almıyor; varak sayısı 444’tür. İstinsah tarihi: 15 Şaban 646/3 Aralık 1248 Perşembe günü.

12. Fatih 2146: Zahriyede eser adı *Muhtelef* şeklinde kaydedilmiştir. Mukaddime mevcuttur; kenarda tertibi değiştirilen kişinin *Manzûme* sahibi olduğu not edilmiştir. *Manzûme* kenarda kırmızı mürekkeple sonuna kadar kaydedilmiştir. Varak sayısı 301’dir. İstinsah tarihi: 650/1252.

13. Esad Efendi 965: Zahriyede kitabın adı *Muhtelefü’r-rivâye* ve yazarı da ‘Alâ’ el-Âlim es-Semerkindî olarak kaydedilmiştir. Varak sayısı 380’dir. Mukaddime sadece hamdele ve salvele vardır; tertibe ilişkin cümle yoktur. İstinsah tarihi: 653/1255.

14. Aşir Efendi 117: Mukaddimedede hamdele ve salveleden sonra tertip ile ilgili ifadeler yer almıyor. *Manzûme* de içinde yoktur. Varak sayısı 267 olup istinsah tarihi 653/1255’tir.

15. Şehit Ali Paşa 968: Kitabın adı zahriyede *Kitâbü’l-Muhtelef* olarak kayıtlıdır. *Manzûme* metni kenarda kaydedilmiştir. Mukaddime mevcut olup tertip cümlesinde değiştirilen tertibin sahibi tekil zikredilmiştir. Ayrıca müellifin ismi mukaddimeye eklenmiştir: Muhammed b. Abdülhamid es-Semerkindî. Varak sayısı 239 olup istinsah tarihi 7 Cemaziyelevvel 654/2 Haziran 1256’dır.

16. Molla Çelebi 71: Mukaddime tertip cümlesiyle birlikte mevcuttur. *Manzûme* metni bulunmamaktadır. Varak sayısı 275 olup istinsah tarihi 655/1257-1258'dir.

17. Chester Beatty 3618: Mukaddime tertip cümlesiyle bulunmakta, *Manzûme* metni ise içinde yoktur. Zahriyede kitabın adı *Muhtelefü'r-rivâye*, yazarı da Alaeddin es-Semerkindî olarak kaydedilmiştir. Varak sayısı 221 olup istinsah tarihi: 18 (20 olmalı) Rebiyülevvel 656/27 Mart 1258 Çarşamba günü.

18. Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi 953: Mukaddime bulunuyor; tertip cümlesinde modeli değiştirilerek alınan üstat bir kişi (درواً مناً لا!) olarak ifade edilmiştir. Dibacede müellifin adı da kaydedilmiştir: Alaeddin Muhammed b. Abdülhamid es-Semerkindî. *Manzûme* kenarda kaydedilmiştir. Varak sayısı 408 olup istinsah tarihi 23 Şaban 661/2 Temmuz 1263'tür.

19. Beyazıt Devlet 18916: Mukaddime mevcut olup tertip cümlesinde modeli değiştirilerek alınan üstat bir kişi şeklinde kaydedilmiş olmasına rağmen kenarda muhtemelen başka nüshalarda çoğul zikredildiği için değişiklik notu eklenmiştir (صح). *Manzûme* yarıya kadar kenarda not edilmiştir. Varak sayısı 278 olup istinsah tarihi 3 Cemaziyelevvel 662/3 Mart 1264.

20. Nuruosmaniye 1373: Mukaddimedede hamdele ve salveleden sonra tertip ile ilgili ifadeler yer almıyor. Baştan birkaç varakta *Manzûme*'nin ilk beyitleri var ama sonra kesiliyor. Varak sayısı 215 olup istinsah tarihi: 28 Zilhicce 669/7 Ağustos 1271.

21. Afyon Gedik Ahmet Paşa İl Halk Kütüphanesi (Milli Kütüphane) 18016: Mukaddime var, varak sayısı 155. İstinsah tarihi: 7 Cemaziyelevvel 669/22 Aralık 1270.

22. Şehit Ali Paşa 967: Zahriyede adı *Muhtelefü'r-rivâye*, yazarı ise Ebü'l-Leys es-Semerkindî olarak belirtilmiştir. Mukaddimedede hamdele-salvele var ama tertip cümleleri yer almıyor. *Manzûme*'nin metni kaydedilmiştir. Varak sayısı 240 olup istinsah tarihi 681/1283.

23. Beyazıt Devlet 2304: Zahriyede kitabın adı *Muhtelefü'r-rivâye*, yazarı ise Alaeddin Muhammed b. Abdülhamid es-Semerkindî olduğu belirtilmiştir; bu yazının üzerine ilştirilen diğer bir notta ise *Muhtelefü'r-rivâye*'nin Ebü'l-Leys es-Semerkindî'ye ait olduğu zikredilmiştir. Bu bilginin altına tertibi içeren mukaddime cümleleri kaydedilmiştir. Ancak kitabın mukaddimesinde tertibe ilişkin ifadeler yer almamaktadır. Varak sayısı 325 olup istinsah tarihi: 10 Zilhicce 697/18 Eylül 1298'dir.

24. Manisa İl Halk Kütüphanesi 753: Zahriyede kitabın adı *Muhtelefü'r-rivâye*, yazarı da 'Alâü'l-mille es-Semerkindî olarak belirtilmiştir. Mukaddime mevcut olup varak sayısı 296'dır. İstinsah tarihi 702/1302 veya 704/1304 (TUYATOK 904 olarak kaydetmiştir).

25. Osmaniye-Halep-Mektebetü'l-Esed 15081: Zahriyede kitabın adı: *Hasru'l-mesâil ve kasru'd-delâil el-müsemma bi Muhtelefü'r-rivâye* olarak, yazar adı da el-Âlim Ömer b. Osman es-Semerkindî olarak kayıtlıdır. Mukaddime mevcut, varak sayısı 203'tür. *Manzûme* metni mevcut değildir. Ferağ kaydında istinsah tarihi 13 Rebiülevvel712/19 Temmuz1312 olarak verilmiş ve Halep'te Melikü'n-Nasır Muhammed b. Kalavun'un saltanatı yıllarında olduğu belirtilmiştir.

26. Milli Kütüphane (Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu) 60: Zahriyede *Muhtelefü'r-rivâye şerhu'l-Manzûme* şeklinde adı kaydedilmiştir. Yazar da mukaddimede 'Alâüddin Muhammed b. Abdülhamid es-Semerkindî olarak kaydedilmiştir. Mukaddime diğer nüshalardan tamamen farklıdır; *Manzûme* şerhi olduğu zahriyede söylendiği gibi mukaddime sonrasında ilk beyitleri içeren bir sayfa mevcuttur. Sonra normal *Muhtelefü'r-rivâye* devam ediyor. Varak sayısı 353 olup istinsah tarihi: 9 Şaban 718/6 Ekim 1318.

27. Amasya 387: Zahriyede adı *Muhtelefü'r-rivâye fi ibtila'fi'l-eimme* olarak verilmiş, yazar olarak Sadru's-şehid el-ecel gösterilmektedir. Mukaddime var (tertip cümlesinde kaynak metin yazarından tekil bahsediyor). *Manzûme* yok, varak sayısı 222'dir. İstinsah tarihi: 720/1320. Amasya'da yazılmış ve aynı yıl vakfedilmiştir.

28. Carullah 875-M: Zahriyede adı *Muhtelefü'r-rivâye* ve yazarı da Alaeddin es-Semerkindî olarak belirtiliyor. Mukaddime mevcut, tertip cümleleri kenara eklenmiştir. Varak sayısı 277 olup 18 Cemaziyelevvel 751/24 Temmuz 1350 tarihinde Dimaşk'ta istinsah edildi.

29. Princeton Garrett 3677Y: Zahriyede adı *Muhtelefü'r-rivâye*, yazarı da Alaeddin el-Üsmendî olarak kaydedilmiştir. Mukaddime mevcuttur, *Manzûme* yoktur. Varak sayısı 183 olup istinsah tarihi 858/1454'tür.

30. Princeton Garrett 3719Y: Zahriyede adı *Muhtelefü'r-rivâye* olarak kaydedilmiştir. Mukaddimede sadece Besmele-hamdele-salvele mevcuttur, tertip cümlesi yoktur. *Manzûme* metni içinde mevcuttur. Varak sayısı 198 olup istinsah tarihi 846/1443'tür.

31. Carullah 874: Zahriyede kitabın adı *Muhtelefü'r-rivâye*, yazarı da Alaeddin el-Üsmendî olarak kaydedilmiştir. Mukaddime var ve kenara düşülen notta model alınan metnin yazarının Necmeddin en-Nesefî olduğu not edilmiştir. *Manzûme* yoktur; varak sayısı 146 olup ferağ sayfası kopuk olduğu içi metnin küçük bir eksigi vardır.

32. Şehit Ali Paşa 850: Zahriyede *Kitâbü'l-Muhtelef* ve *Manzûme* şerhi olduğu yazılmış ve *Manzûme*'nin metni içinde tam olarak mevcuttur. Varak sayısı 369 olup istinsah tarihi yoktur.

33. Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi 1407: Zahriye'de kitabın adı *Muhtelefü'r-rivâye*, yazarı da Alaeddin Muhammed b. Abdülhamid es-Semerkindî olarak kaydedilmiştir. Mukaddime var, *Manzûme* metni yok. Sonunda eksik var. "Kitâbü'l-Cinâyât"ın başında bitiyor. Bundan sonra 3 kitâb daha vardır. Varak sayısı 348.

34. Fatih 2144: Zahriyede *Cild-i Evvel Muhtelef* bilgisi mevcuttur. Mukaddime Hamdele ve Salvele'den sonra tertip ile ilgili ifadeler yer almıyor. *Manzûme* metni yoktur; varak sayısı 308'dir. Sonunda eksik bulunuyor; "Kitâbü'l-Sulh"un başında bitiyor (Sulh'un bir kısmı ve izleyen 13 kitâb eksik).

35. Fatih 2145: Zahriyede adı *Kitâbü'l-Muhtelef*, yazarı da Alâüddin el-Âlim olarak kayıtlıdır. Mukaddime hamdele ve salvele'den sonra tertip ile ilgili ifadeler yer almıyor. *Manzûme* metni yok. "Kitâbü't-Talâk"ın sonunda bitiyor. "İkinci cilt Kitâbü'l-Itâk ile başlayacak" kaydı var.

36. Yazma Bağışlar 684: Zahriyede adı *Kitâbü'l-Muhtelef fi'l-fikh* olarak kaydedilmiştir. Mukaddime var ama tertip cümleleri yoktur. *Manzûme* kenarlarda birkaç varak kayıtlı, sonrasında yoktur. Sonu eksik, Itâk Kitâbı'nın başından biraz mevcut olup sonra bitiyor. Ferağ kaydı bu sebeple yoktur, varak sayısı 172'dir.

37. Princeton Garrett Collection 622: Başından 54 varak eksik. Sonundan ise yarıdan fazlası eksik (Namaz kitâbında Şafii bâbından "Kitâbü'l-Lukata"nın ortasına kadar). Varak sayısı 130'dur.

38. Chester Beatty 5101: Zahriyede adı *Şerhu'l-Muhtelef*, yazarı da Alâüddin Semerkandî olarak kaydedilmiştir. Mukaddime, tertip cümlesi olmaksızın mevcuttur. Sonra bir sayfa eksiktir. Son varak tekrar; bu tekrar edilen iki sayfanın birincisinde üstte "müellif nüshasından" şeklinde bir not bulunuyor.

VI. *Muhtelefü'r-rivâye* II: 10 Bâbın Her Birinde 54 Kitâbın Tekrar Ettiği Nüsha Grubu

Muhtelefü'r-rivâye I'in, Alâüddin el-Üsmendî tarafından Nesefî'nin *Hasru'l-mesâil ve kasru'd-delâil*'inin tertibinin değiştirilmesi ve yeniden yazılması yoluyla ortaya çıkmış bir eser olduğunu belirttik. Ancak *Muhtelefü'r-rivâye*'nin kütüphanelerdeki nüshalarını incelerken bu nüshalardan önemli bir grubunda dikkat çeken bir fark olduğu görülmüştür. Üsmendî, Nesefî'nin tertibini değiştirirken bu kez kim olduğunu bilmediğimiz bir başka el *Muhtelefü'r-rivâye*'nin içeriğine müdahale emeksizin sadece tertibini (54 kitâb:10 bâb) Nesefî'nin orijinal tertibine (10 bâb:54 kitâb) tekrar geri çevirmiştir. Aşağıdaki 16 nüsha bu tertibi izlemektedir. Bu sebeple, içerik aynı olduğu için bu esere *Muhtelefü'r-rivâye* II adını verdim. Sonuç olarak *Muhtelefü'r-rivâye* II ile *Hasr* I'in tertibi aynı hale gelmiştir. *Muhtelefü'r-rivâye* II'nin kimin tasarrufuyla ve ne zaman ortaya çıktığını bilmiyoruz. *Muhtelefü'r-rivâye* II'nin aşağıda göreceğimiz bazı nüshalarında tertip cümlesi 54:10 değil 10:54 şeklinde yani içerikle uyumlu iken çoğunda mukaddimedeki söylenen tertip ile kitabın içeriğinde takip edilen tertip uyumsuzdur. Yani birçoğunda *Muhtelefü'r-rivâye* I'in başında Üsmendî'nin 10:54 tertibini 54:10'a çevirdiğini söyleyen cümle korunmasına rağmen içerik 10:54 şeklinde düzenlenmiştir. *Muhtelefü'r-rivâye* II'nin ciddi bir düzenlemeden geçmediğini gösteren tutarsızlıklarından bir başkası da kitabın son bölümü olan "İmam Malik-Kitâbü'l-Kerahiye" bölümünde yapılan bir iç atfın 10:54 değil 54:10 şeklindeki Üsmendî tertibinde olduğu gibi değiştirilmeden verilmiş olmasıdır. Muhtemelen metnin içinde bu türden çokça delil mevcuttur. Bu türden göstergeleri esas alarak metnin *Hasr I* mi, yoksa *Muhtelefü'r-rivâye II* mi olduğunu ayırt edebiliyoruz. Bütün bunlar *Muhtelefü'r-rivâye* II'nin *Muhtelefü'r-rivâye* I'in tertibinin değiştirilmesi dışında bir işlemden geçmediğini göstermektedir. Bu eser, en eski nüshası 666/1268 yılında kopyalandığına göre, Üsmendî'nin ölüm tarihi olan 552/1157 ile 666/1268 yılları arasında bir tarihte ortaya çıkmış olmalıdır.

Muhtelefü'r-rivâye II'nin Nüshaları:

1. Kastamonu 48: Mukaddimedeki kitabın adı *Muhtelefü'r-rivâye* ve müellifi 'Alâ' el-Âlim olarak verilmiş ve eserin Ebu Hafs Ömer b. Abdülaziz'in *Muhtasar*'ının şerhi olduğu belirtilmiştir. Muhtemelen *Muhtasar* ile kastedilen *Manzûme*'dir. Ardından bilinen mukaddimenin hamdele-salvele kısmı geliyor, ama tertibin değiştirildiğini belirten cümle yoktur. *Manzûme* metni mevcut değil ve varak sayısı 257'dir. İstinsah yılı 666/1268 olarak belirtilmiştir.

2. Princeton Garrett 3695Y: Baştan 1/3'ten biraz daha fazlası eksiktir. Mevcut varak sayısı 106 olup istinsah tarihi 697/1297-1298 olabilir.

3. Fatih 2142: Zahriyede adı *Kitâbü'l-Muhtelef* şeklinde kayıtlıdır. Mukaddimedede hamdele ve salveleden sonra tertip ifadeler yer almıyor. *Manzûme* metni içinde yok, varak sayısı 188 olup istinsah tarihi 719/1319'dur.

4. Köprülü Fazıl Ahmed Paşa 650: Zahriyede adı *Muhtelefü'r-rivâye* I yazarı da Ebü'l-Leys es-Semerkindî olarak kaydedilmiştir. Mukaddimedede tertip ifadeleri de mevcuttur ancak bu kez *Muhtelefü'r-rivâye* I'deki gibi 54:10 şeklinde değil 10:54 şeklinde bir tertip izleneceği söylenmiştir. Bu belki de içerik-mukaddime uyumsuzluğunu fark edip tertip cümlesini değiştiren tek nüshadır. Bunun dışında mukaddime tamamen *Muhtelefü'r-rivâye* I'inkiyle aynıdır. *Manzûme* metni kenarda bir yere kadar yazılmış ama çoğunlukla mevcut değildir; varak sayısı 259'dur. İstinsah tarihi 20 Rebiyülahir 730/10 Şubat 1330'dur.

5. Kastamonu 2188: Zahriyede kitabın adı *Şerhu Manzûmeti'n-Nesefî Muhtelefü'r-rivâyât*, yazarı da Alâüddin Âlim es-Semerkindî olarak kaydedilmiştir. Mukaddime var ama sadece tertibe dair değiştirme cümlesi yoktur, bu da uyumsuzluğun fark edilip mukaddimenin o kısmının atlandığını göstermektedir. *Manzûme* metni içinde mevcut olup varak sayısı 288'dir. İstinsah tarihi 30 Şevval 742/8 Nisan 1342 olarak not edilmiştir.

6. Molla Çelebi 70: Zahriyede adı *Kitâbü Mesâili Muhtelefi'r-rivâye* olarak kayıtlıdır. Bu nüshanın mukaddimesi içeriğiyle uyumsuz, zira mukaddimedede bâbları kitaplar altında (54:10) vereceğini söylese de aslında kitapları bâblar altında (10:54) veriyor. Yani *Muhtelefü'r-rivâye* I sırasını izleyeceğini söylese de *Manzûme* sırasını izliyor. *Manzûme* metninin çoğu kısmı kenarda kaydedilmiştir. Varak sayısı 180 olup istinsah tarihi 3 Safer 758/26 Ocak 1357 Salı günüdür.

7. Feyzullah Efendi 832: Zahriyede adı *Şerhu'l-Manzûme li'z-Zevzenî* olarak kaydedilse de *Muhtelefü'r-rivâye* II'dir. Mukaddime tertip cümlesiyle mevcut olmakla beraber tertibin değiştirildiği kısım muhtemelen bilinçli olarak kaydedilmemiştir. Çünkü bu eser kırmızı mürekkeple *Manzûme* metnini sonuna kadar içeriyor; *Muhtelefü'r-rivâye* I'in sırasında olsaydı *Manzûme* metni ile şerhi eşleştirmek zor olacaktı. Varak sayısı 269 olup istinsah tarihi 6 Cemaziyelahir 762/9 Nisan 1361'dir.

8. Süleymaniye 604: Zahriyede adı *Muhtelefü'r-rivâye* olarak kayıtlıdır. Mukaddime diğer nüshalarla aynı ama tertibi değiştirdiğini söylediği kısım yok. Sadece

üstatlarımızdan birinin sırasına göre yazdım diyor; böylece mukaddime ile içerik uyumsuzluğu da giderilmiş olmaktadır. *Manzûme* metni zaman zaman metnin içinde zaman zaman da kenarda kaydedilmiştir. Varak sayısı 295 olup istinsah yılı 765/1364'tür.

9. Kayseri Raşid Efendi 21510: Ferağ kaydında adı *el-Muhtelef min mesâili ulemâinâ es-selef* olarak kayıtlıdır. *Manzûme* metni baştan sona içinde ve şerh şeklinde tasarlanmıştır. Mukaddimedede *Muhtelefü'r-rivâye* I'nin mukaddimesi var. Bu nedenle mukaddime-içerik uyumsuz çünkü metin aslında *Muhtelefü'r-rivâye* II'dir. Varak sayısı 301 olup istinsah yılı 775/1373'tür.

10. Laleli 1041: Bu nüshanın zahriyesinde adı *Kitâbü'l-Muhtelef* olarak kaydedilmiştir. Ayrıca yanındaki notta bu ciltte iki *Manzûme* şerhi bulunduğu birinin *Muhtelef* diğerinin de Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin *el-Musaffâ'sı* olduğu söylenmiştir. Gerçekten de içinde *Manzûme* metni var ve şerh gibi tasarlanmıştır. *Muhtelef*'in mukaddimesi ise içerikle uyumsuzdur; çünkü içerik *Muhtelefü'r-rivâye* II'nin yani 10:54 şeklinde olduğu halde *Muhtelefü'r-rivâye* I'nin mukaddimesindeki tertip yani 54:10 olacağı söylenmiştir. Bu nüsha 419 varak olup istinsah tarihi 11 Şevval 788/5 Kasım 1386 Salı günüdür.

11. British Library 7269: Mukaddime tertip ifadeleri olmaksızın var. *Manzûme* yok. İstinsah tarihi: 1012/1603-1604.

12. Fatih 2141: Zahriyede adı *Muhtelefü'r-rivâye şerhu Manzûme* olarak kayıtlıdır. Bu nüshanın mukaddimesi de içeriğiyle uyumsuz, zira mukaddimedede bâbları kitaplar altında (54:10) vereceğini söylese de aslında kitapları bâblar altında (10:54) veriyor. Yani *Muhtelefü'r-rivâye* I sırasını izleyeceğini söylese de *Manzûme* sırasını izliyor. *Manzûme* metni içinde mevcut ve tamamıyla *Manzûme* şerhi gibi tasarlanmıştır. Varak sayısı 272 olup ferağ kaydı yoktur ancak yazıya göre 7./13. yüzyıla ait olmalıdır.

13. Fatih 2143: Zahriyede adı *Şerhu'l-Manzûme* yazarı da Muhammed b. Abdülhamid es-Semerkindî el-Âlim olarak kayıtlıdır. Mukaddimedede hamdele ve salveleden sonra tertip ile ilgili ifadeler yer almıyor. *Manzûme* metni Hac Kitâbına kadar sadece iki kitâb için verilmiş. Sonunda Malik'e ait bölüm Hudûd Kitâbı'nın başından itibaren eksik, dolayısıyla ferağ kaydı bulunmuyor. Varak sayısı 198'tir.

14. Molla Çelebi 69: Zahriyede *Muhtelefü'r-rivâye fi şerhi'l-Manzûme* olarak kayıtlıdır. Bu nüshada da içerikle mukaddime uyumsuz; mukaddimedede bâbları ki-

taplar altında (54:10) vereceğini söylese de aslında kitapları bâblar altında (10:54) veriyor. Yani *Manzûme* sırasını izliyor. Ayrıca metin kenarlarında *Manzûme* metni kitabın ortasına kadar kaydedilmiştir. İstinsah tarihi yok.

15. Feyzullah Efendi 835: *Zahriye*'de *Manzûme* şerhi ve yazarının da Muhammed b. Abdülhamid es-Semerkindî olduğu not edilmiş. Mukaddime mevcut ama yukarıdaki birçok nüshada olduğu gibi mukaddimedede söylenenle kitabın içeriği uyumsuz; kitaplar bâblar altında, hâlbuki mukaddimedede bâblar kitaplar altına alınacağı söylenmektedir. *Manzûme* sırası takip ediliyor ve Nesefî'nin metni içeride mevcuttur. Hatta baştaki 10 mukaddime beyti mukaddimededen sonra *Kitâbü's-Salât*'tan önce zikredilmiş. Şerhin ferağ kaydı yok sadece nazmın ferağ kaydı bulunuyor.

16. Rampur 2166: Bu nüsha Hindistan, Raza Rampur Library kataloğunda *Avnü'd-dirâye ve Muhtelefü'r-rivâye* adıyla kayıtlı olup müellifi Alaeddin Muhammed b. Abdülhamid el-Üsmendî olarak belirtilmiştir. *Zahriye*de adı *Muhtelefü'r-rivâye şerhu Manzûmeti'l-hilâf* olarak zikredilmiştir. Mukaddime tertip cümlesi de dahil mevcut olsa da tertip cümlesindeki değişikliğin yeni usulü belirtilmemiştir. Muhtemelen müstensih bu eserin orijinalinde yer alan tertip cümlesiyle içeriğin uyuşmadığını görünce bu kısmı atlamayı tercih etmiştir. *Manzûme* şerhi olduğu bilgisi *Zahriye*de mevcut olup nazım metni Şafi'î bölümüne kadar eksiksiz kaydedilmiştir. Eser Şafi'î Bâbı'nın *Kitâbü's-Salât*'ı sonlanmadan bitiyor. Son kısmı eksik olduğu için ferağ kaydı da bulunmamaktadır.

Muhtelefü'r-rivâye I ve *Muhtelefü'r-rivâye* II adını verdiğim yukarıda nüshaları verilen iki metinden birinin diğerinden kopya olduğu açıktır; sadece mukaddimedede yer alan kitabın iç düzenlemesine ilişkin ifadeler bazen değiştirilmiş bazen de değiştirilmeden aynen bırakılmıştır. Üsmendî, *Muhtelefü'r-rivâye* I'de zaten *Hasru'l-mesâil*'in tertibini değiştirmişti. Her ikisi de *Manzûme* şerhi olan bu iki metinlerin bu nedenle müstensihler tarafından karıştırılması normaldir. Hatta *Muhtelefü'r-rivâye* I'in *Manzûme* şerhi olduğunu görüp *Manzûme* metnini kenara not etmeye başlayan müstensihlerin birinci başlığın bitimine kadar beyitleri sıralarken ikinci başlığa geçtiklerinde bu metin ile nazmın sırasının aynı olmadığını fark ettikleri ve bundan sonra beyitleri kenara not etmekten hemen ya da bir süre sonra vazgeçtikleri sıklıkla görülen bir olgudur. Belki de bu sebeple olsa gerek biri *Muhtelefü'r-rivâye* I'in tertibini yeniden *Manzûme* tertibine döndürmenin nazımla şerhi birleştirmeye vesile olacak bir kolaylık sağlayacağını düşünmüş ve bu sebeple Üsmendî'nin değişikliğini geriye çevirmeye karar vermiş olmalıdır. Böylece *Muhtelefü'r-rivâye* II metni ortaya çıkmış ve yaygınlaşmıştır.

Sonuç ve Değerlendirme

Hanefi mezhebinde özel bir fıkıh ihtilafları türü olarak görebileceğimiz bir tarza sahip *Muhtelefü'r-rivaye* ve onunla karıştırılmış *Hasru'l-mesâil ve kasru'd-delâil* adlı eserlerin nüshalarına ilişkin yapılan bu çalışmada şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1. Ebü'l-Leys Semerkandî'ye nispet edilen *Muhtelefü'r-rivâye*'nin İstanbul kütüphanelerinde ulaşılan iki nüshası göstermiştir ki bu eserin adı *Muhtelefü'r-rivâye* değildir; daha çok *Muhtelefü'l-ashâb, el-Muhtelef beyne'l-ashâb* olarak bilinmektedir. Ashâb ifadesi Ebu Hanife'nin *Zâbirü'r-rivâye* ve *Nâdirü'r-rivâye* görüşü olarak nitelenen mezhebin kurucu görüşlerini dile getirme yetkisine sahip öğrencilerini kastetmektedir. Gerçekten de Ebü'l-Leys'in eserine baktığımızda bu eserin Hanefi mezhebinin erken dönem tarihindeki otorite isimlerin görüşlerini tespit etmeye odaklandığını ama zaman zaman Hanefi furu eserlerinde gördüğümüz mezhep dışından İmam Şafii'nin görüşlerine de değindiğini görüyoruz. Ancak eserin odak noktasının mezhep içi ihtilaflar olduğu açıktır. Bu eser henüz yayınlanmamış olup Ebü'l-Leys'in *en-Nevâzil*'i gibi mezhep içinde çok etkili olmuştur.

2. Mezhep içi özel bir tarz olan, gerek *Muhtelefü'r-rivâye* ve gerekse *Hasru'l-mesâil ve kasru'd-delâil*'de izlenen yöntem ise, Hanefi imamların (kurucu otoritelerin) ve bilinen diğer mezhep mensubu imamların **ikili birleşimle** (toplamda 10 birleşimde) görüşlerini fıkıh eserlerinin bölüm başlıkları çerçevesinde sistematik olarak ortaya koymaktadır. Bu özel tarzın başlatıcısı meşhur Ebu Hafs en-Nesefî'dir; onun *el-Manzûme fi'l-Hilâfiyyât* adlı nazım çalışmasında ilk kez görülen bu yöntem, esere yapılan şerhler üzerinden çok uzun soluklu bir edebi türün doğuşunu hazırlamıştır. Aslında *ihtilâfî'l-fukahâ* türünün gelişmiş bir tarzı olan bu yöntem mezheplerin olgunluk döneminde mezhep içi münazaralar çerçevesinde ihtilafın Hilâf ilmine dönüştüğü bir dönemde ortaya çıkmıştır. İhtilafın Hilâf'a dönüşmesinden kastım fıkıh ihtilaflarının iki formel pozisyon arasında bir münazara şeklinde kurgulanmasıdır. Cedel, münazara veya daha sonraki bilenen adıyla *âdâbü'l-bahs ve'l-münâzara* kurallarının İslam ilim geleneğinde gittikçe artan etkisiyle fıkıh ihtilaflarının iki kişi arasında münazara şeklinde formüle edilmesi gibi bir olguyu ortaya çıkardı. İbn Haldun'un da işaret ettiği gibi daha çok Hanefi ve Şafii mezhep mensupları arasında görülen bu olgunun¹² Doğu İslam topraklarında özel bir ilgiye mazhar

12 Abdurrahman İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, ed. Halil Şehhade, Süheyl Zekkar (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1421), 577-578.

olduğu bilinmektedir. Neseî belki de bu tarzın bir uzantısı olmak üzere *el-Manzûme*'yi 10 adet ikili birleşim olarak tasarlamıştır. Gerçi muhtemelen ondan önce *Te'sîsü'n-nazâir* adlı eser de ikili birleşimle fıkıh görüşlerini toplamda sekiz başlık altında kurgulamıştı. Ancak bu eser ihtilafları sistematik bir biçimde ele almak amacı gütmeyeği gibi odak noktası farklıdır. Bu ikinci eser ihtilafların irca edileceği aslı (ilkeyi, kökeni) tespit etmeye çalışan bir eserdir. Neseî ise Hanefî mezhebinde fıkıh bölümleri için model sayılan Hâkimü's-Şehîd el-Mervezî'nin *el-Muhtasar el-Kâfi* adlı çalışmasındaki 54 bölümü 10 adet ikili birleşimde ele almıştır.

3. Neseî *el-Manzûme*'yi kendisi şerh etmiş ve bu şerhine *Hasru'l-mesâil ve kasru'd-delâil* adını vermiştir. Yazma kütüphanelerinde tespit ettiğimiz bu eserin 8 nüshasının 6'sı Neseî'nin *el-Manzûme*'sindeki sıraya göre şerhine aittir. Ancak diğer iki nüsha ise aynı eserin, konu sırasının değiştirilmiş bir versiyonu daha olduğunu göstermektedir. Böylece Neseî'nin bu şerhinin iki versiyonuna ulaşılmıştır; birincisi ve orijinal olana *Hasr I* ikincisine ise *Hasr II* adı verildi. *Hasr II*'nin konu sırası *Muhtelefü'r-rivâye I*'in sırasını takip etmektedir.

4. *Muhtelefü'r-rivâye* adlı esere gelince, Alâüddin Muhammed b. Abdülhamid es-Semerkindî el-Üsmendî, Neseî'nin *el-Manzûme* şerhi *Hasru'l-mesâil*'ini esas alan bir çalışma yapmıştır. Mukaddimesinde *muhtelefü'r-rivâye* meselelerini derlemeye karar verince hocalarından birinin eserini esas alacağını ama onun konu sırasını değiştirerek kendisi eserini telif edeceğini söylediği için olsa gerek bu eser *Muhtelefü'r-rivâye* olarak meşhur olmuştur, yoksa Üsmendî kendisi kitaba bu adı vermemiştir. Bu eserin kütüphanelerde şu ana kadar 54 yazma nüshasına ulaşılmıştır. Bu nüshaları incelediğimizde tıpkı *Hasru'l-mesâil*'de olduğu gibi *Muhtelefü'r-rivâye* adıyla kaydedilen aynı ama konu dizimi farklı iki eser olduğu anlaşılıyor. Bunlardan birincisi, *Muhtelefü'r-rivâye I*'in orijinal versiyonu olup Üsmendî, *Hasru'l-mesâil*'i esas alarak telif etmiştir. Büyük ölçüde *Hasru'l-mesâil*'in içeriğini koruyan ve bazı küçük katkılar getiren Üsmendî asıl değişikliği *el-Manzûme*'nin konu dizimini (tertibi) değiştirerek yapmıştır. Neseî'nin özel tarzında ikili 10 birleşimden her bir birleşimin altında 54 fıkıh bölümünün tekrar etmesinin fıkıh edebiyatının üslubuna alışık olan biri için muhtemelen uygun olmadığı düşünceyle fıkıh bölümlerine göre bir konu dizimi yapmayı ve 54 bölümün her biri içinde ikili 10 birleşimi vermeyi daha uygun görmüştür. Böylece aslında önceki bir eserin yeni bir versiyonunu üretmiştir: *Muhtelefü'r-rivâye I*. Üsmendî'nin bu düzenlemesi o kadar başarılı olmuş olmalı ki Neseî'nin kendi şerhini gölgelemiştir, çünkü yapılan araştırmada *Hasru'l-mesâil*'in 8 nüshasına ulaşılırken *Muhtelefü'r-rivâye*'nin

54 nüshasına ulaşılmıştır. Herhalde konu dizimi ile ilgili değişiklik yapmasının bunda etkisi vardır. Hatta bu durum *Hasru'l-mesâil*'in bilinmeyen bir el tarafından konu dizimini değiştirmeye sevk ettiği de söylenebilir, çünkü yukarıdaki *Hasr II Muhtelefü'r-rivâye I*'in tertibini esas almıştır. Üsmendî'nin konu diziminin bir başka soruna yol açması da kaçınılmazdı; zira şerh için temel alınan *el-Manzûme*'nin sırası değiştiği için şerh ile metin birbirinden kopmuş oldu. Nitekim pek çok nüshada nazmın metni kenarlarda yazılmak istenmiş ama sonra zorlukla karşılaşılmınca bırakılmıştır. Bu yüzden olsa gerek Üsmendî'nin *Muhtelefü'r-rivâye* adlı eseri sanki müstakil eser mahiyeti kazanmıştır. Bu zorluğu gidermek için bilinmeyen bir başka el, *Muhtelefü'r-rivâye I*'in tertibini değiştirmiş ve tekrar *el-Manzûme* ve *Hasr I*'in tertibine döndürmüştür. *Muhtelefü'r-rivâye II*'nin de bu surette ortaya çıktığı anlaşılmaktadır.

5. Son olarak el-yazma eserlerin günümüz okuyucusuna kazandırılma sürecinde dikkat edilmesi gereken bir hususa işaret ederek bu yazıyı tamamlamak iyi olacaktır. Burada incelenen 64 nüshanın da gösterdiği gibi aslında tek bir eser gibi görünen bir kitabın beş ayrı eser olarak tespit edilmesi yazma eserlerin geçirmiş olduğu serüvenlere örnek olacak mahiyette yaygın bir olgudur. Eserler kopyalanırken birçok elin çeşitli tasarruflarına maruz kalmakta, bir kısmı bilerek diğer bir kısmı da bilmeden yapılan birçok değişiklik metinlere girebilmektedir. Dolayısıyla bir yazma eserin sadece belirli bir bölgedeki birkaç nüshasına dayalı neşirlerin ne kadar yanlış sonuçlara bizi götürebileceğini tahmin etmek zor değildir. Hatta bazı durumlarda kitabın geçirdiği serüvenler kitabın ilk halinden oldukça uzaklara onu taşıyabilmekte, başka bir kitapla karışması halinde gerek klasik gerekse modern okuyucuları yanıltacak kadar ileri düzeyde belirsizliklere yol açabilmektedir. Yazma dünyası ile yakından ilgilenenlerin çok iyi bildiği bu olguyu dikkate almaksızın yapılan tahkik/tashih/tenkitli neşir çalışmalarının bu sebeple önemli eksiklikler ve hatalara yol açabileceğini unutmamak gerekir. İslam el-yazma mirasının hızlı bir şekilde modern okuyuculara buluşturulması yönündeki çabaları değersiz görmemekle beraber şu ana kadar yapılan neşirlerin büyük ölçüde henüz bilimsel yöntem ve usullerle yapılmadığını kabul etmek durumundayız. Yazma eser neşri asla, hafife alınacak, önemsiz bir iş gibi görülerek yapılabilecek bir iş değildir. Aksine bir eserin sahit ve sadık bir metnin inşası bir bilimsel faaliyet olarak kabul edilmeli ve uygulanmalıdır.

Kaynakça

- Aclûnî, Ebü'l-Fidâ İsmail b Muhammed el-. *Keşfü'l-bafâ ve müzîlü'l-ilbâs ammâ iştehere mine'l-ehâdîs ala elsineti'n-nâs*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2. Basım, 1351.
- Burhaneddin Mahmud b. Sadruşşeria b. Maze el-Buhari. *el-Mubitü'l-Burbani*. ed. Nuaym E.N. Ahmed. 25 Cilt. Karaçi: İdaretü'l-Kur'ân ve'l-Ulumi'l-İslâmiyye, 1424.
- Debusi, Ebu Zeyd Abdullah (Ubeydullah) b. Muhammed b. Ömer b. İsa. *Te'sisü'n-nazar*. ed. Mustafa Muhammed Dımaşki. Beyrut: Dâru İbn Zeydun, ts.
- Ebu Hafı en-Nesefî, Ömer b Muhammed b. Ahmed. *Hasru'l-mesail ve kasru'delail*. ed. İmad Kadri el-İyazi. 2 Cilt. İstanbul: Mektebetü Darî'l-Fecr, 1441.
- Hüseyin Sağlam. *Haneî Fıkbinda Hilâfiyyât ve Nesefî'nin Bilinmeyen bir Hilâfiyyât Eseri: Tenkitli Neşir ve Çeviri*. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.
- İbn Haldûn, Abdurrahman. *Mukaddimetü İbn Haldûn*. ed. Halil Şehhade, Süheyl Zekkar. Beyrut: Dâru'l-fikr, 1421.
- Nesefî, Ebu Hafı Necmeddin Ömer b. Muhammed b. Ahmed. *el-Manzûme fi'l-hilâfiyyât*. ed. Hasan Özer. Beyrut&İstanbul: Müessetü'r-Reyyan&Mektebetü'l-İrşad, 2010.
- Özen, Şükrü. "Te'sisü'n-nazar". *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 40/545-547. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2011.
- Sezgin, Fuat. *Târibu't-Türâsi'l-Arabî*. çev. Mahmud Fehmi Hicazi. Riyad: Câmîatü'l-İmam Muhammed b. Su'ud el-islamiyye, 1991.
- Şükrü Özen. "Hilaf". *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 17/527-538. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1998.
- Zendevisi, Ali b. Yahya. *Nazmü'l-fikh*. 2884, 624.

An Examination of The Survived Manuscripts of Mukhtalaf ar-Riwaya and Associated Works

Murteza Bedir

Dispute among the jurists within a school of law or within the jurists in general i.e. irrespective of the schools, has been a part of legal literature throughout the history of Islamic law since its inception as well as today. Although there have been various sometimes incompatible reasons of dealing with legal disputes, two reasons seem to come forward. Firstly, legal disputes allow the students of Islamic law and its masters opportunity to have overarching view of Islamic law in order to take positions independent of school reasoning or tradition. This reason plays an important role in contemporary legal thinking among contemporary scholars of Islamic law. Historically however the more important reason is being that it allows a jurist in particular school to develop a more defensible position in a matter when there is a dispute over it in the school. This is in fact an extension of the previous reason. The other reason of interest in legal disputes was born out of the polemical atmosphere of medieval legal discourse. The jurists for various reasons were interested in legal disputes for polemical purposes. The Discipline of Dispute (*‘Ilm al-Khilaf*) or legal dialectics (*al-Jadal/al-Munazara*) became so popular among the medieval jurists that it produced its own literature other than *ikhtilaf al-fuqaha’* (disagreements of the jurists). The dominance of the schools of law on the legal profession created a kind of competition among the various schools in order to win the hearts hence support of the people as well as the rulers.

The Hanafi school of law developed its own way of presenting legal disputes among various jurists both within and outside the school. Unlike the usual *ikhtilaf* genre in Islamic legal history, this peculiar Hanafi way presented the disputes first between any two authorities of the school, then between the school view and a view of a founding figure of another school. This way of presenting the legal disputes were probably first invented by the author of *Ta’sis al-naza’ir* (published as *Ta’sis*

an-nazar). However, the author of *Ta'sis an-naza'ir* did not aim at a comprehensive cover of all the legal disputes of all legal chapters in fiqh manuals. Nevertheless, presenting legal disputes between any two jurists/schools was adopted and further advanced by famous Hanafi scholar and jurist Abu Hafs 'Umar an-Nasafi (d. 537/1142) who brought together almost all the disputed cases of legal schools and presented them in ten combinations, eight of which are between a Hanafi jurist and the other Hanafi(s). The rest of the combinations are between the three authorities of the Hanafi school and ash-Shafi'i and al-Malik, omitting Ibn Hanbal; omission of the latter was not unusual in the early and classical periods in the eastern lands of the medieval Islamic World. This text of an-Nasafi was first written in rhymed form, known as *al-Manzuma* (*the words arranged in the form of poetry*), then was commented by the author himself and by many others afterward. Nasafi succumbed under ten sections 54 four chapters of fiqh manuals taking as a model the number and the names of chapters of *al-Mukhtasar al-Kafi* by al-Hakim ash-Shahid al-Marwazi (d. 334/945). One of his students al-'Ala al-Usmadi (d. 552/1157) revised this commentary by adding few commentaries but more importantly by reorganizing the chapters. Al-Usmadi thought that repeating 54 chapters under each of the ten sections is unfamiliar to the students of fiqh manuals; he instead repeated ten sections under 54 chapters. This reorganized and revised version of the commentary came to be known as *Mukhtalaf ar-riwaya*. Already before al-Usmadi a manual of legal disputes within the Hanafi school attributed to Abu'l-Layth as-Samarqandi (d. 373/983) was titled as *al-Mukhtalaf bayna'l-ashab/Mukhtalaf al-ashab*. As the text of al-Usmadi got spread and became a standard textbook of advanced legal education in the Hanafi tradition these books of similar titles created a confusion. This article goes through almost all the extant copies found in the world manuscript libraries of the works recorded as *Mukhtalaf ar-riwaya* or of the works attributed to the above three authors (Abu'l-Layth, an-Nasafi and al-Usmadi) in order to show the relationship of these different compositions.

Based on the information given in the colophon, main body, margin of the text as well as in the records of catalogues of the manuscripts it is concluded that Abu'l-Layth's dispute work has nothing to do with the text of an-Nasafi, because the former confined itself to the identification of the views and their authors within the early Hanafi tradition, sometimes referring ash-Shafi'i. It shows no sign of an-Nasafi's organization of the sections and chapters as 10 to 54 form nor al-Usmadi's changing it to 54 to 10 form. Two manuscript copies of *Mukhtalaf al-ashab* by

Abu'l-Layth as-Samarqandi survived. An-Nasafi's commentary known as *Hasr al-Masa'il wa qasr ad-dala'il* survived with 8 manuscripts. It seems the re-working of al-Usmadi was so successful that it shadowed the original work of an-Nasafi. I have reached 54 copies of *Mukhtalaf ar-riwaya* bu al-Usmadi in the world libraries; upon comparison of them it is founded out that there are in fact two versions of *Mukhtalaf ar-riwaya*. The first one is al-Usmadi's original version which reversed the chapter-section organization of an-Nasafi to make it concurrent with the usual sequence of fiqh chapters. Out of 54 copies of *Mukhtalaf ar-riwaya* copies, 38 extant copies belong to this version. However, since the original work of an-Nasafi was a commentary on his rhymed work, parallel reading of the couplets with the commentary became difficult, hence, an unknown hand re-altered 54 to 10 form of al-Usmadi into original 10 to 54 form of an-Nasafi. Out of the surviving 54 copies of *Mukhtalaf ar-riwaya* 16 copies belong to this version. The 8 extant copies of an-Nasafi's own commentary *Hasr al-masa'il* have similarly two versions; six copies belong to the original version while the partially survived two copies changed 10 to 54 form into 54 to 10 form.

Keywords: Mukhtalaf ar-riwaya, Mukhtalaf, Manzuma, ikhtilaf, khilaf, Samarqandi, Nasafi, Usmadi